

Artikel

Een wegenkaart voor de 21ste eeuw: arbeidstijd en duurzame consumptie

Juliet B. Schor

Vertaling: Robert Crevit en Jan Deduytsche

Inleiding: het drievoudig imperatief

Het wordt steeds duidelijker dat de huidige en te verwachten productie- en consumptiepatronen het leefmilieu op planetaire schaal vernietigen. Reeds in 1993 werd die conclusie door een meerderheid van de Nobelprijswinnaars voor Wetenschappen naar voren geschoven in de oproep *World Scientists' Warning to Humanity*. De Nobelprijswinnaars stelden dat “de menselijke wezens en de natuur afstevenen op een botsing” en dat de huidige praktijk een ernstig risico inhoudt voor de toekomst die wij willen voor de mensenmaatschappij én voor de flora en fauna. Zij waarschuwden ervoor dat verder leven op de manier zoals we dat kennen wel eens onmogelijk kan worden (Union of Concerned Scientists 1993). Sindsdien ging de kwaliteit van onze leefomgeving er nog sneller op achteruit en er zijn steeds meer bewijzen van de kwalijke gevolgen van de opwarming van de aarde. Er is een rechtstreeks verband tussen de vernietiging van het leefmilieu en de groei van inkomen en consumptie. Dat is het eerste imperatief: we moeten overschakelen op ecologisch duurzame productie- en consumptiepatronen.

Het wordt ook steeds duidelijker dat globalisering en neoliberal beleid geen oplossing zullen brengen voor de tweelingproblemen van globale armoede en globale ongelijkheden. In 1999 bedroeg het BNP per hoofd van de bevolking in de minder ontwikkelde landen (Less Developed Countries, hierna LDC's of “het Zuiden”) 3.410 \$, terwijl dat in de ontwikkelde landen (Developed Countries, hierna DC's genoemd of “het Noorden”) gemiddeld per hoofd 24.430 \$ bedroeg, of acht keer meer (World Bank 2000: 274-275, Table 1). Een derde van de bevolking in de LDC's (1,2 miljard mensen) moet rondkomen met minder dan 1 \$ per dag; 2,8 miljard mensen leeft met minder dan 2 \$ per dag (World Bank 2000:23, 280-1, Table 4). Samen vormen deze 4 miljard mensen tweederde van de wereldbevolking. De mislukkingen van de globalisering worden steeds duidelijker, terwijl ook de protestbeweging en de scepsis bij de publieke opinie groeit. Dat is het tweede imperatief: we moeten afstand nemen van de valse beloftes van het neoliberalisme. Het neoliberalisme zal niet zorgen voor een stijging van de levensstandaard voor de meerderheid van de wereldbevolking en evenmin zal het de wereldwijde trend richting meer ongelijkheid ombuigen.

Ten derde. De rijke landen van het Noorden staan voor groeiende problemen inzake de sociale reproductie. In landen waar men lange werkdagen kent, zoals in de Verenigde Staten, Canada, het Verenigd Koninkrijk en een groeiend aantal landen op het continent, zien we hoe de stijging van het aantal werkuren en de vermindering van de vrije tijd samenhangen met de erosie van het sociaal kapitaal, met een hoge mate van stress en onvoldoende tijd voor gezin en gemeenschap. In de Verenigde Staten stijgt het gemiddeld aantal werkuren op jaarbasis nu al drie decennia na elkaar en een meerderheid van de werkenden zijn meer uren aan de slag zijn dan ze zouden willen. Overal in de geïndustrialiseerde wereld zijn thema's die te maken hebben met gemeenschap, zingeving en ethiek prominent aanwezig. Dat is het derde imperatief: heropenen van vrije tijd, het in ere herstellen van sociaal kapitaal en gemeenschap, de “onbetaalde economie” beschermen en een nieuwe eigentijdse ethiek formuleren over wat het betekent om mens te zijn in de 21ste eeuw.

Welk antwoord hebben wij op deze drie imperatieven? De tegenstelling tussen het eerste en het tweede is duidelijk. Om de armoede te lijf te gaan is er meer *output* nodig, maar met de technologie die we vandaag gebruiken betekent meer *output* onvermijdelijk een toename van het gebruik van natuurlijke grondstoffen. En ecologische duurzaamheid veronderstelt precies een vermindering van het gebruik daarvan. De oplossing

voor die tegenstelling vinden we gedeeltelijk in het derde imperatief: verkorting van de betaalde arbeidstijd en de verschuiving naar een model van duurzame en humane consumptie.

En toch kunnen wij ons moeilijk een ethisch bevredigende tijdige en politiek haalbare oplossing voor de globale ecologische crisis voorstellen waarbij de bevolking van het Noorden minder zou werken en consumeren.

II. Het ecologisch imperatief

Eenvoudig gesteld: de mensen zijn nu bezig met de vernietiging van de hernieuwbare bronnen waarvan het leven zelf afhangt, met de vernietiging van delicate ecosystemen en ze bedreigen de mogelijkheden van de planeet om het leven zoals we dat kennen verder te dragen. Het gebruik van dergelijke hoeveelheden grondstoffen en de manier waarop, de impact ervan op onze leefomgeving (allerlei vormen van pollutie) is grotendeels onhoudbaar en niet duurzaam. De degradatie van het leefmilieu is in de jongste decennia op een dramatische wijze versneld. Ik signaleer een reeks ecologische problemen.

1. De opwarming van de aarde. Hierover bestaat er nu een duidelijke wetenschappelijke consensus. De broeikasgassen, die alleen al sinds 1950 verviervoudigd zijn, zorgen voor een opwarming van de aarde. Sinds 1980 beleefden we zeventien van de achttien warmste jaren van de 20ste eeuw, en 1997 en 1998 waren allebei recordjaren inzake hoge temperaturen. Het *National Assessment Synthesis Team* voorziet een stijging van de temperatuur in de VS met 5 tot 9 graden in de komende honderd jaar (National Assessment Synthesis Team 2000: 13, hierna NAST). Voorts worden de gevolgen van de opwarming steeds zichtbaarder. Het peil van de zeespiegel is gestegen met 10 tot 20 centimeter sinds 1900, waardoor de menselijke en niet-menselijke habitats aan de kusten ernstig in gevaar komen (NAST 2000: 80). Het poolijs smelt, waarbij levenssoorten en ecosystemen in gevaar komen. In Alaska is het ijs sinds 1978 met 14% verminderd, met een sterke afname in de jaren 1990 (NAST 2000: 76). De koraalriffen — waarvan er nu 58% risico lopen — zullen gedeeltelijk afsterven door de opwarming van de oceanen (World Resources Institute 2000: 16, hierna WRI). Het warmer klimaat wordt in verband gebracht met de groei van giftige algen, toenemende overstromingen en droogtes, dooi van de permafrost, toegenomen weersonzekerheid, ontbossing als gevolg van schade door insecten en andere milieuproblemen (NAST 2000, 38). De toegenomen overdracht van bacilleninfecties is een ander mogelijk effect. De Verenigde Staten zijn met hun 5% van de wereldbevolking verantwoordelijk voor 24% van de kooldioxide-uitstoot (Taylor en Tilford 2000: 468).

2. Het uitsterven van levenssoorten. Van vogels tot zoogdieren staan levensvormen nu op het punt om uit te sterven tegen een tempo dat naar schatting honderd of duizend maal hoger ligt dan normaal (WRI 2000: 14). Van de bekende plantensoorten wordt een op de acht met uitsterven bedreigd (Taylor en Tilford 2000: 465, zie ook WRI 2000: 14). De vernietiging van de habitat en de biologische invasie (als gevolg van de wereldhandel) vormen de belangrijkste oorzaken van uitsterving.

3. De teloorgang van het ecosysteem. Sinds 1970 gingen de ecosystemen die afhankelijk zijn van zuiver water er met 50% op achteruit, zee-ecosystemen met 30% en het wereldbosbestand met 10% (World Wide Fund for Nature 1999). Nooit in de menselijke geschiedenis deden we een beroep op grondstoffen zoals we dat vandaag doen. Een omvattende analyse van de indicatoren van het wereld-ecosysteem door het World Resources Institute, de Wereldbank, het Ontwikkelingsprogramma van de Verenigde Naties, en het Milieuprogramma van de Verenigde Naties komt tot de vaststelling dat de kwaliteit van nagenoeg alle types van ecosystemen over de hele wereld er op achteruit gaat (WRI 2000; 47).

4. Watertekorten. Nagenoeg een derde van de wereldbevolking leeft nu in gebieden met matige of zeer problematische watervoorziening. En als de huidige trend zich doorzet, zal dat aantal in de komende dertig jaar oplopen tot twee derde (World Wide Fund for Nature 1999). Nu reeds heeft 28% van de wereldbevolking geen veilig drinkwater en elk jaar sterven vijf miljoen mensen bij gebrek aan voldoende water (WRI 2000: 12).

5. Ontbossing en bodemerosie. Het bosbestand blijft er op achteruitgaan. Hoewel precieze cijfers niet voor handen zijn, nemen sommige onderzoekers aan dat de mens de oorspronkelijke bossen met meer dan 50% verminderd heeft (WRI 2000: 90). De WRI schat dat we per jaar ongeveer 9 miljoen hectare verliezen, en in de jaren '90 is de ontbossing in het tropische regenwoud nog versneld tegenover de jaren '80 (WRI 2000,

tabel FG.1 252-3). Men schat nu dat de kwaliteit van tweederde van de landbouwgrond verminderde in de jongste vijftig jaar en 40% ging er sterk of zeer sterk op achteruit (WRI 2000: 54).

6. Het gebruik van toxische chemische stoffen. In de voorbije halve eeuw nam het gebruik van toxische chemische stoffen snel toe. Er zijn nu meer dan 65.000 industriële chemicalieën in normaal commercieel gebruik en slechts van 1% ervan zijn de toxische gegevens beschikbaar. Per dag wordt een miljoen ton schadelijke afval geproduceerd, 90% ervan in de geïndustrialiseerde landen (Meadows, Meadows en Randers, 1992: 91).

7. Andere problemen. Wat voorafgaat is geen volledige lijst van milieuproblemen op wereld- of lokale schaal. Zo is er nog de aantasting van de ozonlaag (er zit nu een gat in de ozonlaag van 10 vierkante mijl), het verlies van groene ruimte en de vernietiging van wild-biotopen.

Als men de toestand van de ecologische bronnen over de hele wereld bekijkt, ontsnapt men moeilijk aan de conclusie dat onze planeet stervende is.

Volgens ecologische modellen is de huidige toestand onhoudbaar [unsustainable]. Dat steunt op een eenvoudige observatie — de mate waarin grondstoffen worden gebruikt, en pollutie en degradatie zich voordoen, overstijgt in grote mate de draagkracht van de aarde. Het W3 model van Meadows en Meadows dat betrouwbare gegevens gebruikt inzake economische output, bevolking en consumptie, wijst stelselmatig op het slechtst resultaat: te ver gegaan [overshoot] en instorting (Meadows, Meadows, en Randers 1992). Wij zijn al lang bezig zijn met de ondermijning van een belangrijk deel van de absorptiecapaciteit van de aarde, zodat sommige mechanismes die kunnen zorgen voor regeneratie niet langer in staat zijn om de *overshoot* te keren. Neerwaartse spiralen beginnen te domineren op positieve.

Een ander model verrekent de fractie die door de ecologen de Netto Primaire Productie (NPP) wordt genoemd — de energie die geproduceerd wordt bij planten door de inwerking van het zonlicht. Alle levensvormen hangen af van het NPP, omdat planten de basis vormen van de voedselketen. Mensen eigenen zich 40% toe van het NPP dat wordt geproduceerd op het land en 25% van het NPP op land en zee samen (Vitousek 1986, geciteerd in Meadows, Meadows en Radner 1992).

Het onevenwicht tussen pollutie en verwerkingsmogelijkheid is het gevolg van een snelle toename van de economische output in de jongste vijftig jaar, die mogelijk was door de vooruitgang inzake productietechnologie. Zo zagen we een exponentiële versnelling in de industriële wereldproductie, met een verzesvoudiging tussen 1950 en 1990. Tegelijk is de consumptie op wereldschaal verdrievoudigd tussen 1980 en 1997. Het huidige groeiritme van de wereldeconomie ligt momenteel boven de 3%. Het gevolg is een verdubbeling van de output ongeveer om de 21 jaar. Een groeiritme van 1% zou een verdubbeling om de 15 jaar betekenen. En dan is er nog de groei in sommige LDCs, zoals in China, waar het groeiritme van het BNP veel hoger ligt dan het wereldgemiddelde. In 1998 groeide het Chinese BNP met 7,2% (World Bank 2000: 274-5, Table 1). Daar bovenop zien we in vele landen meer ecologisch schadelijke productie en consumptie — auto's, bouw, petrochemie en chemisch-intensieve landbouw. Van een duurzaam evenwicht tussen pollutie en verwerking is er geen sprake meer. En men verwacht dat in de komende decennia zowel de output per hoofd als de bevolking zullen groeien.

III. Ecologische degradatie en consumptie

Wie denkt dat ecologische degradatie het gevolg is van de manier waarop de “productie” wordt aangestuurd (zoals o.m. Paul Stern 1997 stelt), houdt geen rekening met het feit dat alle productie wordt uitgevoerd met het oog op consumptie. Consumptie is een complex en gevarieerd fenomeen en meetbare gegevens over het verband tussen consumptie en ecologische achteruitgang zijn moeilijk te vinden. Al zijn er toch enkele beschikbaar.

Een ervan is de “ecologische voetafdruk” analyse. Deze geeft aan welke oppervlakte men nodig heeft om een bepaalde levensstandaard mogelijk te maken met een bepaalde hoeveelheid grondstoffengebruik. De voetafdruk-analyse steunt op het principe van gelijkheid: men gaat ervan uit dat elke persoon op aarde recht heeft op een gelijke hoeveelheid grondstoffen. Rekening houdend met de huidige wereldbevolking (zes miljard) en het beschikbare land, zou een billijke verdeling van het land op wereldschaal neerkomen op 1,5 hectare per persoon. Gaan we ervan uit dat de wereldbevolking in 2040 bestaat uit 10 miljard mensen, dan

Oikos, Politiek, milieu, cultuur, 21, 2/2002, Artikel

valt dat terug op 0,9 hectare. Vandaag gebruiken alle landen van West-Europa ongeveer 3 hectare per persoon. Voor Nederland wijst de berekening op 3,32 hectare, en voor België is dat ongeveer hetzelfde. De VS scoort uiteraard aanzienlijk hoger met meer dan 5 hectare. Zeker is dat burgers van de rijke landen ongeveer drie maal meer consumeren dan het deel van de wereld dat hen eerlijk toekomt (Wackernagel en Rees 1996; Wackernagel et al. 1999).

Ook andere onderzoeksmethodes leveren het beeld van een hoog grondstoffengebruik. Zo is er bijvoorbeeld het TMR of Total Materials Requirement onderzoek dat het totaal aangeeft van de verborgen, aanvullende, opgedolven en rechtstreekse materiaal-transformaties achter de productie van de output van een bepaald land (o.a. het aardevolume dat wordt verplaatst bij de uitbating van mijnen, gronderosie). In 1994 bedroeg het TMR per hoofd voor de VS 84 ton op jaarbasis. Voor Nederland, Duitsland en Japan was dat respectievelijk 67, 76, en 45 ton. Interessant is de vaststelling dat, hoewel in de VS het TMR tussen 1975 en 1983 verminderde, het sindsdien relatief stabiel gebleven is. De “de-materialisering” materialiseert zich blijkbaar niet zoals werd verwacht (WRI 1997: 11-12; 23-25 en Appendix).

Een gelijkaardige maatstaf, namelijk het totale dagelijkse volume aan geconsumeerde materialen, werd door Wernick berekend voor de VS (1997: 30-31). Hij raamt de dagelijkse consumptie op 56,3 kg, waterconsumptie niet meegerekend. Hiervan bestaat 21,5 kg uit energieconsumptie, 21,1 uit bouw materiaal, 2,7 uit industriële mineralen, 1,2 uit metalen, 2,9 hout, en 6,9 aan landbouwproducten. Aan de output-kant ligt de dagelijkse raming op 19 kg luchtmissie, 20,6 aan huishoudvoorraad, 6,1 kg aan afval en 1,6 kg aan diversen.

Deze analyses over de aanwending van materialen worden ook stilaan aangewend bij de opmaak van modellen inzake milieu-effect om tot een vollediger beeld te komen van het milieu-effect van de consumptie. Input-output analyse (Brower en Leon), levenscyclusanalyses van gebouwen en andere producten, en andere nieuwe onderzoekstechnieken zullen ons in de komende jaren veel leren.

Heeft technologische verandering invloed op het imperatief om de consumptiegroei te stoppen?

Welke conclusies kunnen we hieruit trekken voor het verband tussen de groei van de consumptie en ecologische duurzaamheid? Een mogelijke conclusie is dat verdere groei van de consumptie en van de productie om deze te ondersteunen niet verenigbaar zijn met duurzaamheid omdat het huidige grondstoffengebruik nu reeds boven het duurzaamheidsniveau ligt.

Zo komt de globale ecologische voetafdruk analyse tot de vaststelling dat de wereldeconomie momenteel 30% groter is dan de duurzame voetafdruk (Wackernagel en Rees 1996; Wackernagel et al 1999). Als we dit perspectief in relatie brengen met het imperatief van billijkheid op wereldschaal en met de noodzaak om de consumptie in de LDC's te laten groeien, dan is er sterke reden om aan te nemen dat de rijke landen hun grondstoffengebruik moeten verminderen via een stabiel of verminderd consumptieniveau. Anderzijds stellen velen dat ecologische degradatie geen fundamenteel probleem oproept voor het consumptiemodel: verdere groei zou duurzaam zijn, omdat milieu-efficiënte technologische vooruitgang drastische reducties in het gebruik van natuurlijke grondstoffen voor de productie van consumptiegoederen mogelijk zou maken. Bewegingen zoals Factor 10 (die pleit voor een tienvoudige reductie inzake materiaalgebruik) steunen op deze stellingen.

Het staat buiten kijf dat technologische ontwikkelingen van essentieel belang zijn in het bereiken van duurzaamheid en dat we nu beschikken over super-efficiënte technologieën. Er worden momenteel gesloten kringloopssystemen ontworpen in bedrijven, woningen en zelfs in hele steden zoals Chattanooga, dat zichzelf uitriep tot een zero-emissies stad, waarin alle materialen opnieuw gebruikt worden. Zo zien we ook industriële recyclage van tapijten (die steeds opnieuw gebruikt worden) of plastic flessen die tot pooljassen worden verwerkt. Afval wordt gebruikt om energie op te wekken en nieuwe hyper-efficiënte auto's kunnen het hele land doorkruisen op basis van één tank benzine. Groene technologieën vormen een belangrijke en noodzakelijke component van een duurzaam systeem. Zonder deze technologieën zou het leven onmogelijk worden.

Maar de vraag is of groene technologie zal volstaan, als we doorgaan met een ethiek gesteund op groei en onbevredigbaarheid van de consumptiezucht. De dominante benadering van milieuproblemen stelt geen vragen bij het kapitalisme en de marktgestuurde groei, en evenmin wordt geprobeerd om de consumptiezucht

in de dammen. Dit standpunt wordt gedeeld door politici, de zakenwereld en tenminste één stroming in de milieubeweging. En het domineert de heersende mening over het milieu.

Ik denk niet dat dit verhaal nog opgaat; het is overoptimisme, en zoals een van mijn studenten terecht opmerkte “technologisch bijgeloof”. Er zou teveel en al te snel vernieuwing voor nodig zijn. Groene technologieën en producten zijn momenteel te duur en hun verspreiding gaat te traag. En zelfs met belangrijke verbeteringen in ecologische efficiëntie kan men zich moeilijk een voortgezette groei in de consumptie voorstellen die geen gebruik zou maken van nog ongebruikte natuurlijke grondstoffen. Zelfs propere productie en consumptie moeten een beroep doen op materiaal van de natuur en die natuur veranderen.

Bekijken we dit vanuit het perspectief van de recente geschiedenis: het probleem met groen consumeren als een op zich staande strategie is dat de ecologische druk als gevolg van de economische groei steeds opnieuw de winst teniet doet van het gebruik van een betere technologie. In I=PAT termen: de toename in welvaart doet de verminderingen als gevolg van een betere technologie teniet.

Zo hebben maatregelen inzake emissie de milieu-vernietigingscapaciteit van een individuele auto verminderd. Maar door de groei van de inkomens ging men grotere afstanden afleggen en kocht men meer auto's per huishouden. Zo hebben emissiecontroles in Californië in de periode 1970-90 de vervuiling per auto verminderd met 85 tot 90%. Maar het aantal auto's nam toe met 50% en de afgelegde afstand per auto met 65%. Verder werd de vooruitgang op het vlak van het aantal afgelegde kilometer per liter benzine teniet gedaan door de opkomst van de SUV-markt. In de VS blaast de gemiddelde lichte vrachtwagen (waaronder we ook de SUV's en de minivans rekenen) 16 800 pond CO₂ in de atmosfeer, tegen 10 000 pond voor een personenwagen (Taylor en Tilford 2000:482). In de VS bleef de CO₂-uitstoot stijgen terwijl de gemiddeld afgelegde afstand daalt. Meer efficiënte systemen inzake huisverwarming hebben de behoefte aan olie- en gasverbranding verminderd, maar de grootte van een gemiddeld huis is gestegen met 50% sinds 1970, ondanks de gezinsverdunding. Daarbovenop hebben de verspreiding van air condition, jacuzzi's, grote badkuipen en de stijging van energie-gebruikende toepassingen, en andere factoren geleid tot een stijging per hoofd in het gebruik van huishoudenergie in de Verenigde Staten (Taylor en Tilford 2000: 472).

Als het inkomen groeit, schakelen de huishoudens ook hun consumptiepatronen naar een hoger niveau. Dat leidt meestal tot een grotere impact op het milieu. Zo zien we een verschuiving van een eetpatroon gebaseerd op graan naar een dieet gebaseerd op vleesgebruik, en van autovervoer naar vervoer per vliegtuig (of in armere landen van fiets naar gemotoriseerd transport). Het papiergebruik stijgt ondanks de introductie van computers, waarvan werd aangenomen dat ze zouden leiden tot een kantoor zonder papier. In 1995 consumeerde de gemiddelde Amerikaan 751 pond papier, de hoogste hoeveelheid ter wereld (Taylor en Tilford 2000: 475).

Maar mijn stelling is niet louter empirisch. Kernwaarden van ons huidig consumptiesysteem ondermijnen de vooruitgang als gevolg van de technologische verbeteringen. Ik duid er vijf aan.

1. De dominante consumptiewaarden hechten veel belang aan het nieuwe. Zowel de handeling van het kopen zelf als de sensatie over iets nieuw te beschikken zijn fundamenteel voor de reproductie van ons consumptiesysteem. Verkopers hangen ervan af en kopers drijven erop. Terwijl de waarde van sommige consumptiegoederen stijgt met de ouderdom, is de dominante waarde in het systeem dat wat nieuw is, beter is, en wat nieuw is ook beter wordt, er wordt overgeschakeld naar meer. (En uiteindelijk wordt alles natuurlijk weggegooid.)

2. De huidige consumptiewaarden prijzen het nieuwe ook op een andere manier: het nieuwe wordt omschreven als “anders” en exotisch. De trend weg van de in massa geproduceerde goederen — die zowel een generatie- als een klassedimensie hebben — resulteert in een wereldwijde zoektocht naar wat “anders” is (zie Holt 2000). Of het nu gaat om een nieuw soort voedsel, over vakanties in Patagonië of Australië, of over Indische mode, de consumenten snakken naar de kennismaking met en het bezit van unieke producten afkomstig van verre oorden. En hoewel we de variëteit van het consumptie-aanbod van vandaag kunnen appreciëren, moeten we vaststellen dat de milieukost van een wereldconsumptiesysteem aanzienlijk is. Wereldhandel is vandaag de belangrijkste oorzaak van de broeikasgassen. Meer algemeen: tot we een manier van milieukostenloze manier van transport vinden voor producten en mensen, is de zoektocht naar het exotische zeer belastend. Voorts draagt ook de behoefte om kennis te maken met de maagdelijke natuur of

Oikos, Politiek, milieu, cultuur, 21, 2/2002, Artikel

naar producten op basis van exotisch materiaal (tropisch hardhout bijvoorbeeld) bij tot de vernietiging van ongerepte natuur, en dat voor altijd. Geen enkele groene technologie kan vervangen van wij vernietigen.

3. Andere diepgewortelde consumptiewaarden zijn ook tegengesteld aan duurzaam consumeren. Zo is ons systeem sterk gericht op privé-eigendom en individualisme, eerder dan op het delen van consumptiegoederen die we niet voortdurend gebruiken. (We denken aan voertuigen, duurzame huishoudgoederen, zoals wasmachines, sneeuwblazers, computers, sportuitrusting, vakantiehuisen...) In de VS bouwen mensen nu huizen met drie en vier garages om de spullen op te bergen die ze kopen en zelden gebruiken.

4. Een ander aspect van de hedendaagse consumptiemarkt is het gebrek aan informatie over de productievooraanwaarden en de impact van die producten op het milieu. De consument krijgt relatief weinig informatie behalve over de prijs van het product en in sommige gevallen over de technische bijzonderheden of over de productinhoud. De weerstand van de producenten tegen het geven van meer informatie en het tekort schieten van de consumenten in het ernaar vragen, zorgen mee voor het bestendigen van arbeidssituaties waarin sprake is van extreme uitbuiting en ecologisch schadelijke productie. Volledige opening van zaken over een hele reeks knelpunten is noodzakelijk om duurzaamheid te bereiken.

5. Tenslotte. Men kan bijzonder moeilijk volhouden dat voortgezette consumptiegroei in het Noorden duurzaam kan zijn, als men ook rekening houdt met het wereldperspectief. Er wordt nu algemeen erkend dat een van de meest dynamische aspecten van het consumptiesysteem bestaat in de stimulans die ervan uitgaat om de consumptielevensstijl te globaliseren en te laten overnemen. De toegenomen verspreiding van de Westerse media en publiciteit, de expansie van transnationale ondernemingen, hun doordringen op de binnenlandse markten van de LDC's en de ontwikkeling in de LDC's van belangrijke middenklassen met een beschikbaar inkomen zijn deel van een proces van snelle wereldwijde groei van merk-consumptiegoederen. Bovenop de cultuurgroederen komen voertuigen, consumptie-elektronica, fast food, toerisme en een hele reeks huishoudapparaten.

Belangrijker is de sterke milieu-impact van deze verschuivingen. (Voor meer hierover zie: Durning 1992, en Taylor en Tilford 2000.) Een stevig principe van billijkheid op globale schaal veronderstelt dat mensen over de hele wereld op een gelijke manier toegang hebben tot de consumptie van natuurlijke grondstoffen. (Voor een toelichting bij het concept "ecologische ruimte" en het verband met zowel duurzaamheid als rechtvaardigheid, zie Sachs, Loske, en Linz 1998.) Dit is duidelijk onverenigbaar met een wereldwijde verspreiding van de Amerikaanse lifestyle en zelfs met de wat minder ecologisch schadelijke levensstijl van andere geïndustrialiseerde landen. Immers, volgens de analyse van de ecologische voetafdruk zouden we vier bijkomende planeten nodig hebben om voldoende grondstoffen te leveren zodat de rest van de wereld zou kunnen leven op dezelfde manier als de Amerikanen nu doen. Een verspreiding van de Amerikaanse levensstijl zal vroeg of laat leiden tot een ecologische implosie (Wackernagel et al 1999).

Een voortgezette consumptiegroei in het Noorden heeft dus geen antwoord op de vraag naar billijkheid op wereldschaal. Sterker: "Westerse" economische instellingen en ondernemingen bepleiten een niet-duurzaam proces van verspreiding van een bepaald consumentengedrag. En er is geen enkel moreel argument om de LDC's het gebruik van natuurlijke grondstoffen te ontzeggen dat nodig is om dat consumptiepatroon over te nemen. De enige mogelijke ethische opstelling voor de VS bestaat dus in de confrontatie met de eigen gulzigheid. De rijke wereld moet dus *minder* gaan gebruiken, juist om de arme *meer* toegang te gunnen tot het milieukapitaal.

Het huidig grondstoffengebruik is niet duurzaam. Tegelijk heeft het Zuiden het recht en zelfs de plicht om zijn levensstandaard te verhogen, en om dat te doen zal het gebruik moeten maken van zijn grondstoffen. Besluit: de rijke landen moeten hun grondstoffengebruik drastisch terugschroeven. Dat kan gedeeltelijk door het gebruik van nieuwe, efficiënte technologie. Maar we moeten ook een einde maken aan de oeverloze groei van consumptie en output.

Deze conclusie roept een moeilijk probleem op, namelijk de nationale overtuiging dat grondstoffen onbeperkt gebruikt mogen worden. Het debat over het energiebeleid dat nu in de VS wordt gevoerd, illustreert dat. We zien hoe de Bush-administratie volhoudt dat goedkope energie voor Amerikanen een basisrecht is dat centraal staat in onze "blessed way of life." Hoe kan men in zo'n omgeving opkomen voor duurzaamheid en globale billijkheid?

Het is duidelijk dat het doen groeien van het milieubewustzijn en het aanmoedigen van een ethiek van verantwoordelijkheid voor de wereld deel is van de strategie. Maar als we rekening houden met de stevige worteling van het consumptiepatroon beseffen we dat een zuiver morele strategie weinig kans maakt op slagen. Het lijkt beter om het probleem van het niet-duurzaam gebruik te benaderen in een ruimere context van andere dringende problemen. Oplossingen die niet steunen op opoffering, maar samenvallen met eigenbelang hebben meer kans op succes. Voorts zullen veranderingen die een structurele stimulans naar duurzaamheid inhouden sterker zijn dan de bestaande stimulans tot niet-duurzaam gebruik. In zo'n benadering staat arbeidstijdverkorting voorop.

IV. Arbeidstijd verkorten

Hoewel de gemiddelde consumptieniveaus de jongste drie decennia aanzienlijk stegen, nam de vrije tijd in de Westerse economieën niet in dezelfde mate toe. In de VS, Canada, het Verenigd Koninkrijk, en enkele andere landen, steeg het aantal werkuren zelfs in de naoorlogse periode.

Recenter leidden een slechtere inkomensverdeling, in combinatie met een loonstagnatie of -verlaging voor vele arbeiders, tot een hoger aantal werkuren. In de VS steeg het jaarlijks gemiddelde aantal werkuren (zelfs zonder het effect van de onvrijwillige onderwerkloosheid mee te rekenen) met 178 uren per jaar sinds 1973 (Mishel, Bernstein en Schmidt, 2001, 115, zie ook Schor 2000a). Die toename is nog veel groter als we rekening houden met de stijgende participatie op de arbeidsmarkt. Zo nam het jaarlijkse aantal werkuren tussen 1969 en 1999 toe met 497 uur voor een tweeverdienersgezin, en met 297 voor een eenoudergezin (Council of Economic Advisors, 1999). Het aantal werkuren steeg op een gelijkaardige manier in sommige Europese landen. De laatste bevindingen van de Nederlandse tijdsbudgetstudies geven aan dat het jaarlijkse aantal werkuren stijgt, vooral in de privé-sector waar de druk als gevolg van de concurrentie het grootst is.

Macro-economisch gezien stellen we vreemd genoeg vast dat de gemiddelde arbeider in vele landen het jongste decennium zijn of haar jaarlijkse vrije tijd op geen enkele manier zag toenemen, hoewel hij of zij veel productiever werd. De technologische versnelling zorgde voor een stijging van het aantal werkuren, en niet voor een vermindering, net zoals de Eerste Industriële Revolutie eerder. De gestegen productiviteit bevrijdde de Amerikaanse burgers niet van hun machines en bureaus, maar bindt hen er paradoxaal nog stevig aan vast.

Het is niet te verwonderen dat de stijging van het aantal werkuren leidde tot een wijd verspreid gevoel van tijdsgebrek, stress en een gebrek aan controle over de dagelijkse bezigheden. In de VS tonen gegevens van de National Survey of the Changing Workforce uitgevoerd door het Families en Work Institute in New York, dat een kwart tot een derde van alle werknemers zeggen dat ze door de werkdruk tamelijk ernstig en regelmatig tijd tekort te hebben voor het gezin, een slecht humeur hebben of te vermoeid zijn om dingen te doen. En 63% van alle werknemers zeggen dat ze meer uren werkten dan ze eigenlijk wilden, waarbij de mediaan ligt op 11 overuren per week (Bond et al 1997: 73-4). Ook in sommige Europese landen groeit het verlangen naar een verkorting van de arbeidstijd.

Omdat er geen georganiseerde beweging voor een arbeidstijdverkorting is, hebben vele Amerikanen er individueel voor gekozen om minder te werken en te verdienen. Ik heb eerder al geschreven over dit fenomeen dat gemeenzaam "downshifting" wordt genoemd (Schor 1998, 2000b). *Downshifting* is een stille verschuiving in waarden en gedrag weg van consumentisme. Downshiften trekken zich geheel of gedeeltelijk terug van de arbeidsmarkt om vooral meer evenwicht, controle en minder stress in het leven te hebben. Ik stelde vast dat tijdens de eerste helft van de jaren '90 een vijfde van alle Amerikanen op een of andere manier een vrijwillige downshifting deed. Iets meer dan de helft nam zich een permanente ommezwaai voor. De vrijwillige beweging voor eenvoud is het meest extreme voorbeeld van downshifting. Een veel kleinere groep mensen verwerpt bewust consumentisme om een alternatief te creëren: duurzame levensstijlen (Schor 1998; zie ook Ray en Anderson 2000, over wat ze "cultureel creatieven" noemen, een op waarden gerichte marktsegment).

Dat bevestigt dat een beleid van arbeidstijdverkorting politiek populair kan zijn, als het goed wordt verwoord en gepresenteerd. Een beleid van arbeidstijdverkorting kan de structurele neiging counteren om een groei in de productiviteit te honoreren met meer loon in plaats van met meer vrije tijd (Schor 1991, zie ook Schor 1995). Indien ze succes heeft, zou een beweging voor arbeidstijdverkorting de automatische inkomensverhoging en de daaruit volgende consumptie uitschakelen. In de plaats ervan zouden de mensen

een verhoging van de levenskwaliteit ervaren door een afname van de tijdsdruk en opnieuw verbonden worden met de gemeenschap door een versterkt burgerengagement. Een succesvolle arbeidstijdbeweging moet die kwesties over levenskwaliteit daadwerkelijk in haar hart dragen.

V. Duurzame consumptie

Arbeidstijdkorting kan wat ik de “cyclus van werken en uitgeven” heb genoemd, stuiten door de link tussen de toename van de productiviteit en de inkomensverhoging door te knippen. Maar om duurzaamheid te realiseren moeten we ook onze consumptiepatronen en levenswijzen veranderen. Consumenten moet echt duurzaam worden.

In een boek dat binnenkort wordt gepubliceerd en dat ik heb geredigeerd met Betsy Taylor van het Center for a New American Dream, schetsen 20 verschillende denkers, onderzoekers en activisten samen wat wij “Roadmaps for the 21st century” noemen. Het project duidt onder de naam *Duurzame Planeet* drie noodzakelijke veranderingen aan.

De eerste is systemisch en pakt de grote economische en politieke structuren aan die de wereld besturen. We ijveren voor grondige hervormingen van het internationaal handels- en monetair systeem. Dat staat haaks op het destructieve neoliberale beleid dat steeds meer mensen over de hele wereld arm maakt en de natuurlijke omgeving heeft misbruikt omwille uit hebzucht en winstbejag.

Het systeem heeft ook nood aan een nieuw belastingsbeleid dat niet langer de afbraak van het milieu subsidieert, maar het omgekeerde doet – het milieu bewaren en beschermen. (Het boek bevat een omvattend beleidsvoorstel voor the Pacific Northwest dat duurzaamheid vanuit een regionaal perspectief bekijkt.)

We snijden ook de kwestie van het privé-bezit aan en stellen dat we het vruchteloos debat over privé- en gemeenschappelijk bezit moeten overstijgen door vernieuwende ideeën over vormen van eigendom, die duurzaamheid opnemen in de richtlijnen die hen sturen, zoals het concept van gedeelde eigendom van Prasanna Parthasarathi.

Tenslotte stellen we dat een verschuiving in het voedselsysteem essentieel deel uitmaakt van duurzaamheid. Een evolutie naar vers, smakelijk, organisch voedsel gekweekt op lokale boerderijen biedt een antwoord op zowel de groeiende vraag van de consument als de noden van de planeet. De huidige crisis van de fordistische landbouw vraagt een verschuiving. En dat gebeurt zoals we kunnen opmaken uit de nieuwe voedsleconomieën die opduiken op diverse plaatsen als Nederland, de Appalachen, en British Columbia in Canada.

De tweede verandering betreft de door mensen gemaakte omgeving. In het boek pleiten William McDonough en Michael Braungart voor “eco-effectiviteit”, het principe van gesloten kringen waarin elke output van productie en consumptie een input kan zijn in een ander productieproces. Er is geen afval meer; er worden enkel niet-giftige materialen gebruikt; er is geen vervuiling. Dit is zeker en vast de meest belovende en meest vooruitziende groene technologie. Zoals de auteurs stellen is het geen futuristisch idee, maar een andere manier van aanpakken die technologisch steeds realistischer wordt. Op dezelfde manier voorzien we een door mensen gemaakte omgeving die de negatieve impact op het milieu vermindert door de ongeordende bebouwing in te perken en door dichtbebouwde gemengde stedelijke gebieden aan te moedigen, waarin het voetgangers- en het fietsverkeer belangrijke pijlers zijn, en waarin mensen leven, werken, consumeren en worden opgevoed binnen een meer compacte gemeenschap.

Tenslotte zeggen we in het boek dat duurzaamheid niet kan zonder een nieuwe manier van consumeren die fel contrasteert met de principes die ik eerder duidelijk aangaf: nieuwe artikels en mode, de drang naar het exotische, het beginsel van het private, en het negeren van de milieu-aspecten en de sociale context van productie en consumptie. Ik wil besluiten met het voorbeeld van de kleding, een thema waarover ik heb geschreven voor dit boek.

Kleding is een paradigmatisch voorbeeld van een steeds meer gevraagd consumptiegoed dat ecologisch gezien veel schade toebrengt, dat geproduceerd wordt in uiterst onrechtvaardige sociale omstandigheden, zelfs sociale verloedering, en dat de moraal belichaamt van de mode omwille van de mode. De laatste tien jaar zakte de kledingprijs pijlsnel terwijl de productie zich verplaatste naar de sweatshops in Azië en andere lageloonlanden in de wereld. Voornamelijk vrouwelijke arbeidskrachten produceren er steeds meer kleding en schoenen in slechte werkomstandigheden en tegen lonen waarmee ze meestal niet in hun levensonderhoud kunnen voorzien. In landen als Bangladesh, dat tegenwoordig een belangrijke uitvoerder van kleding is,

Oikos, Politiek, milieu, cultuur, 21, 2/2002, Artikel

China, Pakistan, en Haïti, worden arbeiders slechts enkele pennies per dag betaald terwijl ze vele uren zwoegen (12 tot 14 of zelfs 20 uur per dag). Recente schattingen wijzen uit dat het aandeel van hun loonkost in de kost van het product is gedaald tot een ongekend laag niveau, de helft van een percent van de prijs. Voorts worden de effecten van de kleding(productie) op het milieu voor het grootste deel genegeerd, van de erg afbrekende gevolgen van intensief gebruik van pesticiden, herbiciden en kunstmest bij het verbouwen van katoen (de belangrijkste grondstof die men gebruikt bij de fabricage van kleding), over het veralgemeend gebruik van giftige verfstoffen, en het overmatig waterverbruik bij het verven, tot en met de effecten van fossiele brandstoffen van het gehele productiesysteem.

De consumenten reageerden op de kunstmatige prijsverlaging van de kleding door grote hoeveelheden te kopen tegen absurd lage prijzen om ze daarna snel af te danken in een steeds sneller draaiende modedraaiende. Volgens mijn berekeningen koopt de gemiddelde Amerikaan tegenwoordig meer dan 40 kledingstukken per jaar (eng gedefinieerd, schoenen en accessoires niet meegerekend).

Hoe zou een duurzame mode er daartegenover kunnen uit zien? Ten eerste zou de prijs van de kleding moeten stijgen om zowel duurzame milieuvriendelijke werkwijzen als hogere lonen voor de arbeiders mogelijk te maken. Dat laatste zou helpen om de productie opnieuw te verplaatsen, zowel door een plaatselijke markt in de arme landen te creëren (door hogere lonen), als door de kostenbesparing waardoor bedrijven zich in lageloonlanden vestigen te verminderen. Door hogere prijzen zouden de consumenten minder producten kopen, maar ze langer gebruiken. Een ethiek van lange levensduur en duurzaamheid zou op haar beurt toelaten om zowel duurdere maar duurzamere materialen te gebruiken, als de duurdere ontwerpen en uitvoering, die lang meegaande kleding kenmerken. Hoger geprijsde kleding zou ook meer investeringen in artisanale, beperktere reeksen en productie op kleine schaal (die uiteindelijk meer kost), die we ook kunnen herlocaliseren, aanmoedigen. Ik denk aan buurtgebonden naai-ateliers waar de klanten contact hebben met de ontwerpers zodat die ervoor kunnen zorgen dat de kleding uitstekend past en aansluit bij individuele voorkeuren. Zo zouden consumenten de kleding krijgen waar ze echt van houden, in de kleuren die ze verkiezen, en die perfect passen (want gemaakt op maat). Van hun kant zou deze kleding een investering op lange termijn zijn. Ik ben ervan overtuigd dat een dergelijke ethiek zowel duurzaam is, als overeenstemt met de trends op de markt, die steeds meer wordt gekenmerkt door een afkeer van de massaproductiegoederen en verlangt naar unieke producten die een persoonlijk cachet en een eigen identiteit geven.

Deze nieuwe consumentenethiek van onderuit die moet steunen op een maximalistische, eerder dan op een minimalistische esthetiek, moet een engagement inhouden inzake sociale rechtvaardigheid en verantwoordelijkheid tegenover het milieu. Alle informatie moet op de markt beschikbaar zijn en ernstig genomen worden door consumenten en producenten.

Dit is uiteraard slechts een korte schets met betrekking tot één specifiek product. Maar ik geloof dat de principes van een lange levensduur, duurzaamheid, een maximale esthetische kijk, verantwoordelijkheid voor sociale en milieukwesties, en het volledig doorrekenen van de lange termijn en externe kosten, een basis kunnen vormen voor een nieuwe consumptie-ethiek met betrekking tot vele producten – computers, toerisme, meubels, vervoer en voedsel.

VI. Conclusie

Ecologische duurzaamheid, globale rechtvaardigheid, arbeidsduurverkortening en een nieuwe consumptiepatroon kunnen de kern vormen van een nieuwe economische en sociale visie. In combinatie met een technologische verandering die ecologisch effectief is, zou een keuze voor arbeidsduurverkortening kunnen leiden tot enorme terugval in het totale gebruik van grondstoffen. Op lange termijn zou zowel het inkomensverschil tussen Noord en Zuid kleiner worden, als de toename van de consumptie in het Zuiden die in het Noorden overstijgen. Tegelijk kan een nieuwe wereldwijde consumentenethiek het grondstoffengebruik verder beperken. Een dergelijke visie krijgt steeds meer vorm bij een kleine, maar groeiende anti-consumptiebeweging in Noord-Amerika en Europa. Gekoppeld aan een visie over sociale rechtvaardigheid en globale billijkheid, biedt deze beweging een veel groter potentieel dan de technocratische aanpak van het milieu door het “groene” multinationale kapitalisme. Het samenbrengen van een morele visie en een praktijk toont ons een aantrekkelijke en zelfs prikkelende wegenkaart voor de 21^{ste} eeuw. Ik ben er steeds meer van overtuigd dat deze opkomende beweging het in zich heeft om vanuit een brede basis druk uit te oefenen voor

Oikos, Politiek, milieu, cultuur, 21, 2/2002, Artikel

een alternatief voor het huidige van ecologisch destructieve, onbillijke consumptiegerichte groei. Steeds meer hangt de toekomst van de planeet ervan af.

(vertaling Robert Crivit/Jan Deduytsche)

Literatuur

Bergmann, Frithjof, 2000, "Ecology en New Work: Excess Consumptieand the Job System," in Juliet Schor en Douglas Holt, *The Consumer Society Reader* (New York: New Press):488-502.

James T. Bond, Ellen Galinsky, en Jennifer E. Swanberg, 1997, *The 1997 National Study of the Changing Workforce* (New York: Families en Work Institute).

Council of Economic Advisers, 1999, "Families en the Labor Market, 1969-1999," mimeo, May.

Durning, Alan 1992, *How Much is Enough?* (New York: W.W. Norton).

Harwood Group, 1995, survey data, summarized in the *Yearning for Balance Report* (Takoma Park: Merck Family Fund)

Holt, Douglas B., 2000, "Does Cultural Capital Structure American consumptie?" in *The Consumer Society Reader*, eds., Juliet B. Schor en Douglas B. Holt (New York: New Press).

Meadows, Donella H., Dennis Meadows en Jorgen Randers, 1992, *Beyond the Limits: Confronting Global Collapse Envisioning a duurzame Future* (White River Junction, Vt: Chelsea Green Publishing).

Mishel, Lawrence, Jared Bernstein, en John Schmitt, 2001, *The State of Working America 2000/2001* (Ithaca, NY: Cornell University Press).

National Assessment Synthesis Team, 2000, *Climate Change Impacts on the Verenigde Staten : The Potential Consequences of Climate Variability en Change* (Cambridge: Cambridge University Press).

Ray, Paul H. en Sherry Ruth Anderson, 2000, *The Cultural Creatives: How 50 Million People are Changing the World* (New York: Harmony Books)

Robinson, John en Geoff Godbey, 1999, *Time for Life: The Surprising Ways Americans use Their Time*, second edition (State College, Pa: Penn State Press).

Roper Reports, 1997, 1997-1, Good life survey.

Sachs, Wolfgang, Reinhard Loske en Manfred Linz, 1998, *Greening the North: A Post-Industrial Blueprint for Ecology en Equity* (London: Zed Books).

Stern, Paul, 1997, "Toward a Working Definition of Consumptiefor Environmental Research en Policy," in *Environmentally Significant consumptie : Research Directions*, ed., Paul Stern et al, (Washington, D.C.: National Academy Press):12-25.

Schor, Juliet B., 2000a, "Assessing the Controversy about Trends in Time-Use," in *Working Time: International Trends, Theory en Policy*, eds. Deb Figart en Lonnie Golden (London: Routledge).

---, 2000b, "Voluntary Downshifting in the 1990s," *Power, Employment en Accumulation: Social Structures in Economic Theory en Practice*, ed. James Stanford (Armonk, NY: M.E. Sharpe).

---, 1998, *The Overspent American: Upscaling, Downshifting en the New Consumer* (New York: Basic Books).

Oikos, Politiek, milieu, cultuur, 21, 2/2002, Artikel

---, 1995, "Worktime in Contemporary Context: Amending the Fair Labor Standards Act," *Chicago-Kent Law Review*, 70(100):100-115, 1995.

--- 1991, *The Overworked American: The Unexpected Decline of Leisure Time* (New York: Basic Books).

--- en Betsy Taylor, 2002, duurzame *Planet: Roadmaps for the 21st Century*, (Boston: Beacon Press), forthcoming.

Taylor, Betsy en David Tilford, 2000, "Why Consumption Matters," in Juliet Schor en Douglas Holt, *The Consumer Society Reader* (New York: New Press):463-487.

Union of Concerned Scientists, 1993, "World Scientists' Warning to Humanity" (Cambridge, MA)

Wackernagel, Mathis et al, 1999, "National Natural Capital Accounting with the Ecologische Voetafdruk Concept," *Ecologische Economics* 29(3):375-390.

--- en William Rees, 1996, *Our Ecologische Voetafdruk* (Gabriola Island, British Columbia: New Society Publishers).

Wernick, Iddo K., 1997, "Consuming Materials: The American Way," in *Environmentally Significant consumption*, ed. Paul Stern et al, (Washington, DC: National Academy Press): 29-39.

The World Resources Institute et al, 2000, *World Resources 2000-2001: People en Ecosystems The Fraying Web of Life* (Washington, D.C.: World Resources Institute).

--- 1997, *Resource Flows: The Material Basis of Industrial Economies* (Washington, DC: World Resources Institute).

World Bank, 2000, *World Development Report: Attacking Poverty* (Oxford: Oxford University Press).

Worldwide Fund for Nature, 1999, *Living Planet Report* (Switzerland: World Wide Fund for Nature).